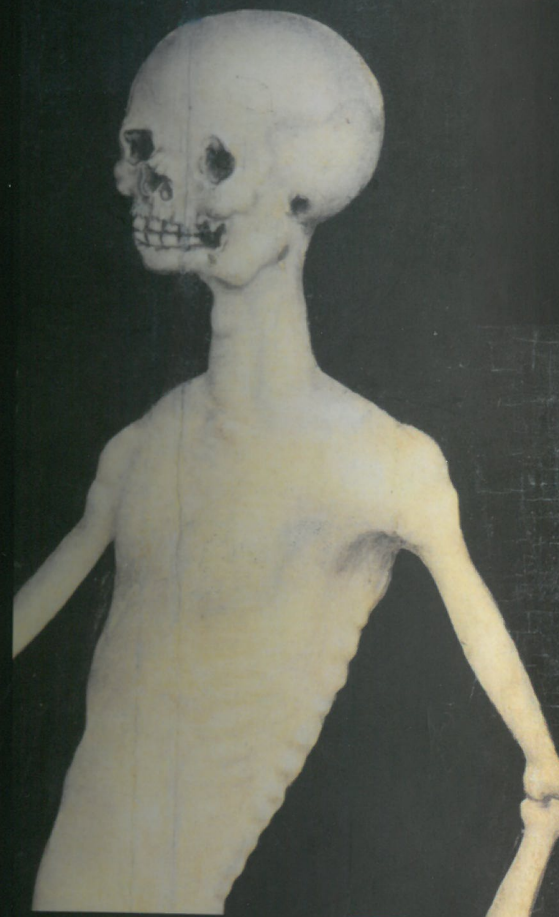

1-6521/1

PHILIPPE ARIÈS DĚJINY SMRTI / I.

PHILIPPE ARIÈS
DĚJINY SMRTI

I./

ISBN 80-7203-286-0

edice každodenní život

ARGO

1. OCHOČENÁ SMRT

Východiskem našich analýz bude představa smrti typická pro raný středověk, to znamená přibližně pro období Rolandovy smrti. Tato představa smrti je však mnohem starší; jde o časově neomezenou představu dlouhých období nejstarších dějin, sahající snad až do pravěku. Zároveň je to však představa, která z raného středověku přecházela do dalších období; setkáme se s ní u La Fontainova dřevorubce, u Tolstého mužiků, a dokonce i u staré anglické dámy uprostřed 20. století. Svěbytnost raného středověku však tkví v tom, že rytířská šlechta tehdy vnutila obrazivost ústně předávaných lidových pověstí učeným kněžím, jež byli dědici a obnoviteli starověké vzdělanosti. Z Rolandovy smrti se stala smrt světcova, nikoli však výjimečná smrt mystikova, jako smrt Galahadova nebo smrt Chromého krále. Učené duchovenstvo převzalo středověkého světce ze světské a rytířské slovesnosti, jež byla sama lidového původu.¹⁾

Význam raného středověku a jeho literatury tedy spočívá v tom, že nám v dostupných textech srozumitelně zprostředkovává postoj ke smrti, typický pro velice starou a dlouhotrvající civilizaci, jejíž počátky spadají do období zrodu lidstva a která nám dohasíná před očima. Chceme-li pochopit všechny změny ve vnímání smrti, jehož dějiny se tu snažíme podat, budeme se muset v průběhu celé knihy pokaždé vracet právě k tomuto tradičnímu postoji.

S VĚDOMÍM, ŽE SMRT JE NABLÍZKU

Nejprve se velmi naivně zeptáme, jak umírají rytíři v *Písni o Rolandovi*, v *Románech Krubového stolu*, ve skladbách o Tristanovi apod.

Neumírají jakkoli, ale podle pravidel zvykového, s oblibou popisovaného obřadu. Všední a obvyklá smrt nikoho nepřepadá věrolomně, a to ani tehdy, jak už to bývá, je-li nahodilým důsledkem zranění, nebo přichází-li s přílišným rozčilením.

Smrt se vyznačuje především tím, že poskytuje dost času na výstra-

hu. „Když pak byla bitva dokonána (...) našli urozeného pána Gawaina, an leží ve velikém člunu více jak polomrtvý. [...] Když se [to] král Artuš dověděl (...) zanaříkal: ‚Běda, pane Gawaine, synu mé vlastní sestry, zde nyní ležíš, jehož jsem nejvíce miloval na světě. Radost moje ode mne odešla!‘ [...] ‚Ach, strýče můj, králi Artuši, děl mu pan Gawain, ‚vězte, že den mé smrti již nastal.‘“²⁾ Nikdo, ani ranhojiči, ani Gawainovi druhové, ani kněží, kteří tam ostatně nejsou a nikdo se po nich ani neshání, to neví tak dobře jako on sám. Jen umírající ví, kolik času mu ještě zbývá – umírající Gawain v dopise Lancelotovi uvádí: „Toho pak dne i tento list je psán *dvě a půl hodiny před mou smrtí* vlastní mou rukou a podepsán krví mého srdce.“³⁾

Král Ban spadl z koně a ošklivě se poranil. Poté, co byl ozebračen a vyhnán ze svých statků i svého hradu, dal se společně s manželkou Helenou a synem Lancelotem na útěk. V jednu chvíli zastavil koně, aby se naposledy ohlédl, a se zděšením zjistil, že hrad, „jediné jeho potěšení“, stojí v plamenech. Propadl smutku. „Král Ban se do myšlének vnořil. Dlaněmi si oči zakryl a hrdlo mu sevřel hluboký žal, že slzy jediné uronit nemohl; i omdlel, neb srdce se mu zalknulo. A s oře spadl tak tvrdě.“ Padání do mdlob bylo tehdy častým jevem a drsní bojovníci, tak udatní a odvážní, omdlávali při každé příležitosti. Tato mužná citovost přetrvávala až do období baroka. Teprve od 17. století se slušelo, aby muž, pravý muž, ovládal své city. V éře romantismu se pak mdloby staly doménou žen, a ty jich hojně zneužívaly. Dnes už mají význam jen jako klinický příznak.

Když král Ban opět nabyl vědomí, zjistil, že z úst, nosu i uší mu prýští rudá krev. „Pohlédl k nebi a řekl, obtížně vyslovuje (...): ‚Ach Pane Bože (...) pomoz mi, neboť vidím a vím, že můj konec nadešel.‘“ Vidím a vím.

Olivier a Turpin cítí tutéž úzkost ze smrti a oba se vyjadřují téměř stejnými slovy. „Turpin k zemi klesne. Bezcitná smrt jej úzkostného sevře. [...] Již cítí Roland, kterak smrt se blíží, jak z hlavy k srdci sestupuje nyní. [...] Již Roland ví, že málo času má jen.“

Tristan „byl poraněn kopím a kopí bylo otrávené. [...] Cítí, že má života namále, poznává, že musí zemřít.“⁴⁾

Zbožní mniši se chovali stejně jako rytíři. Když – podle Raoula Glabera – ctihodný Hervé po čtyřech letech naprosté odloučenosti v benediktinském opatství Saint-Martin-de-Tours v Ligugé poznal, že už brzy odejde z tohoto světa, začali se k němu, vedeni nadějí na zázrak, sbíhat četní poutníci. Jiný mnich, který se trochu vyznal v lékařství, zase mu-

sel popohánět bratry, o něž pečoval: „Věděl totiž, že smrt se blíží.“⁵⁾ Nápis z roku 1151, uchovávaný v toulouském muzeu Augustiniánů,⁶⁾ nám sděluje, že i vrchní kostelník od Svatého Pavla v Narbonne poznal, že zemře: „*Mortem sibi instare cernerat tanquam obitus sui prescius.*“ (Spatřil smrt po svém boku, i jalo jej tušení, že zemře.) Obklopen mnichy sepsal poslední vůli, vyzpovídal se a odešel do kostela, kde přijal *corpus domini* a vzápětí nato zemřel.

Některé předtuchy měly nadpřirozenou povahu: jednoznačné bylo zejména zjevení ducha, byť jen ve snu. Když vdově po králi Banovi⁷⁾ zemřel manžel a syn záhadně zmizel, vstoupila do kláštera. A léta plynula. Jednou večer se jí ve snu, v nádherné zahradě, zjevil syn a synovci, které všichni považovali za mrtvé: „Tehdy pochopila, že ji náš Pán vyslyšel a že zemře.“

Raoul Glaber⁸⁾ popisuje vidění mnicha jménem Gaufier. Když se modlil v kostele, zjevil se mu zástup vážných mužů v bílém šatě, přes něž měli přehozené nachové štóly; vedl je biskup s křížem v ruce. Biskup přistoupil k oltáři a odsloužil u něj mši. Potom vysvětlil bratru Gaufierovi, že on a ti muži jsou mniši padlí v bojích se Saracény a že jsou na cestě do země blahoslavených. Představený kláštera, „muž velice moudrý“, jemu se mnich svěřil se svým viděním, mu řekl: „Bůh s vámi, bratře, upokojte se; protože jste však spatřil, na co je lidem jen vzácně dáno pohlédnout, musíte splatit daň všech smrtelníků, abyste mohl sdílet úděl těch, kdo se vám zjeví.“ Na určitých místech a v určitých okamžicích jsou mrtví neustále mezi živými. Jejich přítomnost však dokáže postřehnout jen ten, kdo zanedlouho zemře. Mnich se tedy dozvěděl, že jeho konec se blíží: „Přišli k němu ostatní, narychlo svolání bratři, jak v takovém případě bývá zvykem. A když se třetí den nachýlil k večeru, Gaufier opustil své tělo.“

Abych pravdu řekl, je pravděpodobné, že když zde rozlišujeme mezi přirozenými znameními a nadpřirozenými předtuchami, dopouštíme se anachronismu, protože ostrá hranice mezi přirozenem a nadpřirozenem tehdy neexistovala. Nicméně stojí za povšimnutí, že ve středověku nejčastěji zmiňovaná znamení zvěstující blízkost smrti bychom dnes označili za přirozená a všední zjištění smyslové povahy, jež patří k běžným a důvěrně známým událostem každodenního života.

Zázračnou povahu předtuch smrti začali zdůrazňovat až mnohem později – v novověku a v současnosti – pozorovatelé, kteří už na ně sami bezpochyby příliš nevěřili a viděli v nich jen lidové pověry.

Zdrženlivý přístup ke znamením smrti projevili už na počátku 17. století Gilbert Grimaud v díle *Posvátná liturgie* (Liturgie sacrée).⁹⁾ Autor nepopírá skutečnost, že mrtví se mohou zjevovat, ale vysvětluje, proč jejich zjevení vzbuzuje strach: „Obavy ještě prohlubuje lidová víra, k níž se ve svých spisech hlásí i clunyjský opat Petr, že tato zjevení zvěstují smrt těm, kdo je spatří.“ K tomuto názoru se však nepřiklánějí všichni, nejméně pak vzdělanci: je to jen lidová víra.

Po roztržce vzdělců (*litterati*) se staromilskou společností označili předtuchy smrti za lidovou pověru i autoři, kteří je považovali za poetické a účtyhodné. Neexistuje přesvědčivější doklad této skutečnosti než způsob, jakým o nich mluví Chateaubriand v *Duchu křesťanství* (Le génie du christianisme) – jako o velice půvabných lidových pověstech: „Smrt, tak poetická, protože se týká věcí nesmrtečných, tak tajuplná kvůli své mlčenlivosti, musela znát tisícero způsobů, jak se ohlásit,“ ale dodává: „*lidu*“. Nadmíru upřímně – upřímněji by to snad ani nešlo – tedy přiznává, že vzdělané vrstvy přestaly vnímat znamení blížící se smrti. Počátkem 19. století už vzdělanci příliš nevěřili něčemu, co začínali považovat za barvitě či dokonce okouzující bajky. Chateaubriand považuje za zázrak všech „tisícero způsobů ohlašování“: „Někdy se blízké úmrtí ohlašovalo umíráčkem, který začal vyzvánět sám od sebe, jindy uslyšel člověk, jenž měl zemřít, tři údery do podlahy ložnice.“

Pravda je taková, že zázračný odkaz časů, kdy neexistovala ostrá hranice mezi přirozenem a nadpřirozenem, zastřel romantickým pozorovatelům velice přínosnou a v každodenním životě hluboce zakořeněnou povahou předtuchy smrti. To, že se smrt dávala ohlašovat, byl zcela přirozený jev, dokonce i když jej provázely zázraky.

Jeden italský text z roku 1490 ukazuje, jak bezprostřední a přirozené bylo přímé rozpoznání blížící se smrti, jak bytostně cizí bylo zázračnu a ostatně i křesťanské víře. Děj se odehrává v renesančním Spoletu, obchodním městě, v duchovním ovzduší na hony vzdáleném středověkým eposům. Ve městě žila mladá dívka, krásná a koketní, která velmi milovala radosti mládí. Znenadání však onemocněla. Bude náruživě lpět na životě, aniž si přizná neodvratnost osudu? Smíření se smrtí bychom dnes považovali za kruté, ba zruďné, a rodina, lékař, kněz i všichni ostatní by se spikli ve snaze udržet ji v klamu, že se uzdraví. Avšak *juvencula* z 15. století okamžitě pochopila, že zemře („*cum cerneret, infelix juvencula, de proxima sibi imminere mortem*“). Spatřila totiž blížící se smrt. Vzbouřila se, ano, ale její vzpoura neměla podobu odmítnutí

smrti (něco takového ji vůbec nenapadlo), ale naopak výzvy Bohu. Dala se obléknout do svých nejkrásnějších šatů, jako by se měla vdávat, a oddala se ďáblu.¹⁰⁾

Stejně jako narbonský kostelník, i dívka ze Spoleta měla *vidění*.

Někdy se dokonce stávalo, že předtucha byla přesnější než výstraha a že události se až do konce odvíjely podle časového rozvrhu, jež stanovil sám umírající. Počátkem 18. století kolovaly příběhy navlas podobné následujícímu: „Její smrt [paní de Rhert] nebyla o nic méně podivuhodná než její život. Sama dala připravit vše potřebné pro pohřební obřad, potáhnout dům černým sukem a předem odsloužit mše za klid své duše [ve 4. kapitole uvidíme, že zádušní mše byly běžné], vyzpovídala se a přijala tělo Páně, a to vše učinila, aniž se cítila jakkoli nemocná. A když skončila s vydáváním příkazů, jimiž chtěla ušetřit manžela veškerých starostí, jež by na něj bez její předvídatosti dolehly, *zemřela v den a v hodinu, kterou dříve oznámila.*“¹¹⁾

Všichni sice podobný dar jasnozřivosti neměli, ale každý přinejmenším poznal, že zemře, a toto zjištění nepochybně nabylo příslovečných podob, jež přecházely z pokolení na pokolení. „Rozumného smrt nepřekvapí,“ říká La Fontainův rolník.

Někteří lidé však tato znamení a výstrahy na vědomí brát nechtěli:

„Proč, bohyně, ten spěch s tou trochou mého těla?“

La Fontaine

Mravokárci a satirici se tehdy pošklebovali výstředním podivínům, kteří se nechtěli smířit se skutečností a v přirozené hře života a smrti se snažili podvádět. V 17.–18. století jich zřejmě přibývalo, a pokud lze věřit La Fontainovi, podváděli především starci.

„Koho smrt drží už, ten nejvíc by chtěl žít.“

Společnost 17. století se k těmto (padesátiletým!) starcům rozhodně nechovala ohleduplně a krutě se posmívala jejich lpění na životě, které nám dnes připadá naprosto pochopitelné:

„Pravdu Smrt mluvila. Život v takovém stáří jak banket skončený měl by se opustit.“¹²⁾

Uhýbat výstraže smrti znamenalo vystavit se posměchu – dokonce ani bláznivý don Quijote, ve skutečnosti mnohem méně bláznivý než La Fontainovi starci, se nesnažil utéci před smrtí do snů, v nichž promarnil život. Naopak znamení konce mu vrátila rozum: „Cítím, milá neti, že mě dělí jen krůček od smrti,“ pronesl moudře.¹³⁾

Víra, že smrt varuje, se předávala z pokolení na pokolení a v lidové mentalitě přetrvávala velmi dlouho. Díky svému nadání ji znovu objevil Tolstoj, pronásledovaný jak myšlenkou na smrt, tak lidovými pověstmi. Když umíral na venkovském nádraží, sténal: „A muži? Jak umírají muži?“¹⁴⁾ Jednoduše: jako Roland, jako posedlá společná dívka i jako onen narbonský mnich – s vědomím, že zemřou.

V *Trojí smrti*¹⁵⁾ umírá starý poštovní kočí u kuchyňských kamen v hostinci. Vedle v pokoji leží na smrtelné posteli manželka zámožného kupce. Zatímco před bohatou nemocnou smrt nejprve skrývají, ze strachu, aby se nepolekala, a pak pro ni sehrají velkolepé rozloučení v romantickém stylu, starému kočimu v kuchyni je od prvního okamžiku vše jasné. Starší ženě, která se jej mile zeptá, jak se mu vede, odpoví: „Přišla smrt, tak je to.“ A jeho názor se mu nikdo nesnaží vyvrátit.

Stejně prožívá svůj konec i stará francouzská venkovanka, matka pana Pougeta, za jehož životopis vděčíme Jeanu Guitttonovi: „Ve čtyřiasedmdesáti dostala ‚záchvat‘. Po čtyřech dnech: ‚Dojděte mi pro pana faráře.‘ Farář přišel a chtěl ji zaopatřit. Ještě ne, pane faráři, dám vám vědět, až bude třeba.‘ Po dalších dvou dnech: ‚Běžte říct panu faráři, aby mi přinesl poslední pomazání.‘“

Strýci téhož pana Pougeta bylo šestadevadesát let. „Byl hluchý, slepý a pořád se modlil. Jednoho rána prohlásil: ‚Nevím, co mi je, přišlo na mne něco, co jsem jaktěživ neměl, ať mi někdo dojde pro faráře.‘ Farář přišel a udělil mu všechny svátosti. Hodinu nato strýc zemřel.“¹⁶⁾ Jean Guittton k tomu poznamenal: „Jak vidíme, za starých časů odcházeli Pougetové z tohoto na onen svět jako prostí a praktičtí lidé, *poslušni znamení*, zejména těch, která byla určena jim. S umíráním nijak nespěchali, ale když pocítili, že přišla jejich hodinka, umírali po křesťansku, přesně tak, jak bylo třeba – nechvátali, ale ani neotáleli.“ Stejně prostě však umírali i nekřesťané.

MORS REPENTINA

Aby se smrt mohla tímto způsobem ohlašovat, nesměla být náhlá, *repentina*. Pokud se neohlásila, přestali ji lidé vnímat jako očekávanou a chtě nechtě přijímanou, i když obávanou nutností. Náhlá smrt narušovala řád světa, v nějž každý věřil, byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu. Proto lidé náhlou smrt (*mors repentina*) považovali za hanebnou a potupnou.

Když Patris zemřel po požití jablka, které mu podala královna Guenevera nevědouc, že je Morgana otrávila, byl sice pohřben „s poctami veškerými, jež rytíři tak bezúhonnému právem náležely“, jeho památku však stihla klatba. „Krále Artuše a všechny, kdo u jeho dvora dleli, nadmíru *ohavná a bídná* smrt Patrisova zarmoutila tak hluboce, že o ní mezi sebou téměř slůvka nepromluvili.“ Srovnáme-li toto mlčení, velice podobné současnému postoji ke smrti, s obvyklou bouřlivostí tehdejších projevů smutku, uvědomíme si jeho plný dosah. Lidem s tak důvěrným vztahem ke smrti naháněl její nenadálý příchod strach, soudili, že taková smrt je *ohavná a bídná*, a považovali ji za podivnou a zrůdnou věc, o níž není radno mluvit.

V dnešní době, kdy jsme smrt vyhnali z každodenního života, by nás podobná neočekávaná a nesmyslná nehoda naopak dojala a mimořádnou příležitost bychom využili spíše k přestoupení obvyklých zákazů. Ve středověku však do kategorie *ohavných a bídných* smrtí nepatřila jen úmrtí nenadálá a nesmyslná jako úmrtí Patrisovo, ale i „pokoutní“ úmrtí beze svědků a bez obřadu – úmrtí poutníka na cestě, utopence v řece, úmrtí neznámého člověka, jehož mrtvolu kdosi objevil na mezi, nebo třeba i úmrtí souseda bezdůvodně zasaženého bleskem. Na jeho nevině vůbec nezáleželo – lidé věřili, že nenadálá smrt na něj uvalila klatbu. Jde o velice starou víru. Vergilius nechával živořit v nejbědnějších oblastech podsvětí nevinné, které „křivý soud kdys potrestal smrtí“ a které bychom si my, moderní lidé, přáli očistit. Sdíleli osud nemluvnátek, jimž „na prahu žití černý zhoubný den sladký odepřel život“. Pravda, křesťanská církev se snažila vykořenit víru, jež náhlou smrt označila cejchem hanebnosti, počínala si ale opatrnicky a malověrně. O jejích rozpacích ve 13. století se dozvídáme z názoru mendského biskupa Viléma Duranda. Domníval se, že ten, kdo zemřel nenadále, „nezemřel v důsledku nějaké zjevné příčiny, ale jedině kvůli Božímu soudu“. Náhle zesnulý člověk se však neměl považovat za prokletého

a s ohledem na nedostatek důkazů se mu mělo dostat křesťanského pohřbu: „Najdeme-li mrtvého člověka, pohřbíme jej tam, kde jsme jej našli, a to kvůli pochybnostem, jež máme o příčině jeho smrti.“¹⁷⁾ Protože „spravedlivý člověk dojde spásy, aniž záleží na tom, v kterou hodinu zemřel“. Avšak i přes toto své zásadní tvrzení byl Vilém Durandus v pokušení ustoupit převládajícímu mínění. „Zemře-li někdo nenadále při obvyklých hrách, jako hra s míčem nebo koulená, může být pochován na hřbitově, protože nezamýšlel nikomu ublížit.“ Může – možnost byla tedy jen trpěna a někteří znalci kanonického práva vymýšleli různá omezení: „Protože se [těsně před smrtí] oddával světským radovánkám, někteří z nás soudí, že jeho pohřeb by se měl obejít bez zpěvu žalmů a dalších obřadů na rozloučenou.“

Je-li náhlé úmrtí počestného hráče do jisté míry sporné a lze o něm diskutovat, pak v případě, že člověk zemře v důsledku uhranutí, žádné pochybnosti nejsou. Oběť nelze považovat za nevinnou a „bídnot“ její smrti ji nutně poskvrní. Takovou oběť staví Vilém Durandus naroveň člověku, jenž zemřel při cizoložství, při krádeži nebo při pohanských hrách, tedy při všech hrách kromě rytířského turnaje (všechny kanonické texty však k turnaji tak shovívavé nebyly).¹⁸⁾ Všeobecné odsuzování obětí vražd už sice nebránilo jejich křesťanskému pohřbu, někdy se ovšem za takový pohřeb požadoval poplatek – zavraždění byli pokutováni. Znalec kanonického práva Louis Thomassin (1619–1695) napsal, že ve 13. století mívali uherští arcikněží ve zvyku „vybírat stříbrnou marku za každého, kdo byl bídně zavražděn nebo kdo mečem, jedem či jiným podobným způsobem sešel ze světa, a udělovat svolení k pohřbu až po zaplacení“. A dodává, že v roce 1279 bylo zapotřebí svolat synodu do Budína, aby uherské duchovenstvo přinutila „nevztahovat zmíněnou zvyklost na ty, kdo řízením náhody zemřeli v důsledku pádu, požáru, zřícení domu a dalších podobných nehod, a poskytnout jim, pokud před smrtí projeví známky pokání, církevní pohřeb“. Zvyky, jež z hlediska člověka žijícího v 17. století pokládá za přehnané, hodnotí Louis Thomassin slovy: „Zdá se, že synoda se spokojila s pouhým vyslovením nesouhlasu s dalším šířením zmíněného vyděračství, neboť její účastníci mínili, že prozatím je nelze zrušit s konečnou platností.“ Lidový předsudek přetrvával ještě počátkem 17. století – řečníci, kteří přednášeli smuteční projevy k uctění památky Jindřicha IV., se domnívali, že musí ospravedlnit potupné okolnosti královy smrti, jenž zemřel v důsledku Ravailakovy bodné rány.

Mnohem hanebnější však byla smrt odsouzcenců; až do 14. století se jim upíralo i právo na svátost smíření, protože na onom světě měli být zatraceni stejně jako zde na zemi. Právo zaopatřovat odsouzence si na světské moci nakonec vymohli žebraví mniši, protože pro své úsilí získali papežovu podporu. Na popraviště pak odsouzence vždy doprovázel jeden z nich.

Naproti tomu ve společnosti, která si za svůj vzor zvolila rytíře a válečníky, se podezření spojené s náhlou smrtí nevztahovalo na urozené oběti války. Především proto, že agonie rytíře padnuvšího v souboji uprostřed svých pairů trvala většinou dost dlouho na to, aby se obvyklé obřady mohly vykonat alespoň ve zkrácené podobě. A potom, na Rolandovu a obecněji na rytířovu smrt pohlíželi duchovní i laici jako na smrt světce. Liturgisté z 13. století však k této problematice zaujali jiný postoj, zcela v duchu nového ideálu míru a řádu, který se vzdálil ideálům rytířským. Některé typy rytířské smrti postavili naroveň úmrtím, jež staré víry označovaly jako podezřelé. Smrt válečníka přestali považovat za model šťastné smrti, anebo jen za určitých podmínek: „Právo na hřbitov a zádušní bohoslužby,“ píše Vilém Durandus, „se bez omezení přiznává obránci spravedlivé věci nebo vojákovi padnuvšímu ve válce, *jejíž pohmutka byla spravedlivá*.“ To je velice závažné omezení a mohlo mít nedozírné následky, kdyby se ovšem v právě vznikajících státech nezačali vojáci světských válek těšit výsadě (a díky tiché a trvalé podpoře církve se jí těšili až do první světové války), již mendický biskup Vilém Durandus přiznával výhradně křížákům.

Jenže právě kvůli odporu duchovních k násilné smrti se Vilém Durandus – přestože mravnější a rozumnější mentalita už přinesla určitý pokrok – neustále dovolával prastaré víry, že tekutiny lidského těla, ať už krev nebo sperma, poskvřňují svatá místa: „Ty, kdo byli zabiti, nenosíme do kostela z obavy, že jejich krev poskvrní dláždění chrámu Páně.“ Mše a *Libera* se tak sloužily v nepřítomnosti nebožtíkových ostatků.

VÝJIMEČNÁ SMRT SVĚTCEVA

Ohlášená smrt se tedy nepovažovala za dobrodiní pro duši, jak o to po celá staletí usilovali křesťanští autoři, církevními Otcí počínaje a zbožnými humanisty konče, neboť všední a šťastná smrt v raném středověku nebyla specificky křesťanská. Od té doby, co Kristus vstal z mrtvých

a zvítězil tak nad smrtí, je skutečnou smrtí smrt na tomto světě, a smrt biologická je branou do věčného života. Proto duchovní vybízejí křesťany, aby smrt očekávali s radostí, jako nové zrození.

„*Media vita, in morte sumus*“ (ač živi, mrtvi jsme), napsal v 9. století mnich Notker Koktavý. A dodal: „*Amarae morti ne tradas nos.*“ (Neuveď nás v hořkou smrt.) Za hořkou považoval totiž smrt v hříchu, nikoli biologickou smrt hříšnickovu. Takové zbožné cítění není bezpochyby zcela cizí ani středověké laické literatuře; najdeme je v *Románech Kruhového stolu*, například když pomazání krví ze svatého grálu vrátí Chromému králi nejen duševní zdraví, ale i „zrak a vládu nad tělem. [...] Posadiv se, ramena a hrud' po pás obnažené, starý král ruce k nebesům pozvedl: ‚Předobry a laskavý Otče, pane Ježíši Kriste,‘ řekl, ‚nyní [když je mi odpuštěno a přijal jsem poslední pomazání], vyslyš úpěnlivou prosbu mou a přijď pro mne, protože nikdy více bych už zemřít nemohl v radosti větší, než jakou v této chvíli pociťuji; jsem už jen růže a lilie [podle staré představy, že těla světčů nepráchnivější], nic víc.‘ Pak objal Galahada kolem boků a přivinul si jej k hrudi – a v téže chvíli náš Pán ukázal, že jeho prosbu slyšel, neboť duše jeho z těla vylétla.“

Podobně zemřel Galahad, v den, kdy se mu zjevil svatý grál:¹⁹⁾ „I roztrásl se pan Galahad, když smrtelné tělo počínalo spatřovati duchovní věci, a pozvednuv dlaně k nebi, pravil: ‚Pane, děkuji Ti, že mi ukazuješ, po čem jsem toužil po mnoho dní. Nyní, svatý Pane, nechci již déle žítí v tomto mrzkém světě, líbí-li se Ti.‘ Po těch slovech ujal dobrý ten muž [Josef, syn Josefa z Arimatie] tělo Páně do dlaní, podal je panu Galahadovi a on přijal s radostí a pokorně. [...] Když [Josef] domluvil ta slova, přikročil pan Galahad k panu Percivalovi a políbil ho a poručil do ochrany boží. Potom políbil i pana Borse, a poručiv jej do ochrany boží, řekl mu: ‚Spanilý pane, pozdravte ode mne mého pána a otce, pana Lancelota, a připomeňte mu pomíjejícnost tohoto světa.‘ Po těch slovech poklekl u stolu [stříbrného stolu, na němž ve zlaté schráně stál svatý grál] a modlil se. I odešla duše jeho pojednou k Ježíši Kristu a veliký zástup andělů vznesl ji k nebesům přímo před zraky jeho dvou druhů.“

Galahad zemřel neobyčejnou a výjimečnou smrtí mystika, naplněn „nebeskou“ radostí, již mu dodalo vědomí brzkého konce. Nezemřel světskou smrtí ze středověkých hrdinských románů nebo z písní o činech, nezemřel všední smrtí.

NA SMRTELNÉM LOŽI – DŮVĚRNĚ ZNÁMÉ OBŘADY NA ROZLOUČENOU

V předtuše blízkého konce činili umírající příslušná opatření. V dobách Kruhového stolu, tak hluboce prostoupených zázračností, však sama smrt byla zcela jednoduchou záležitostí. Když poražený Lancelot, zbloudivší v pustém lese, zjistil, že „ztratil už i vládu nad tělem“, a domníval se, že zemře, odložil zbraně, pokorně ulehl na zem, zkrřížil ruce na prsou, obrátil se k východu a začal se modlit. Také král Artuš, o němž se všichni domnívali, že už je mrtev, ležel s pažemi zkrříženými na prsou. Přesto měl ještě dost sil, aby přivinul svého šenka „tak mocně k hrudi, že mimoděk celého jej zhmoždil, až mu srdce puklo“! Smrt se však této sentimentální hyperbole vymyká – autoři ji vždy popisují slovy, jejichž jednoduchost je v ostrém protikladu k citovému náboji kontextu. Když Isolda doplula k Tristanovi a zjistila, že je mrtev, „obrátila se k východu a modlila se k Bohu. Potom poodkryla mrtvé tělo, ulehla podle něho (...): tak vydechla duši, tak vedle něho zemřela žalostí nad ním, milovaným.“ Když umírá arcibiskup Turpin, Roland „hledí na něj“ a „na hrudi pak, kopími zprobodané, mu složí křížem bledé ruce krásné“.²⁰⁾ Je to obřadná poloha umírajících a zesnulých: podle Viléma Duranda musí umírající ulehnout na záda tak, aby jeho tvář byla vždy obrácena k nebesům. Hroby se dlouho orientovaly na východ, k Jeruzalému. „Zesnulý musí být pohřben tak, aby jeho hlava ukazovala na západ a nohy na východ.“²¹⁾

Jakmile umírající zaujme předepsanou polohu, může zahájit poslední dějství obřadu. Začne tím, že skrze zkratku nejdůležitějších okamžiků své životní poutě smutně a zdrženlivě vzpomene na věci a bytosti, jež miloval. Tak Roland „vzpomínat počne na rozličné věci, na kruté bitvy, těžká protivenství, na Francii, své rodné a své předky, na Karla, pána, jemuž sloužil se ctí“. Vůbec si však nevzpomene ani na rodiče, ani na snoubenku Aldu, ačkoli ta po zprávě o jeho krutém konci „ve tváři zbledne“ a mrtva „králi k nohám padne“. Zajímavé je srovnání posledních myšlenek středověkých rytířů s posledními myšlenkami vojáků, kteří bojovali v první a druhé světové válce – než vydechli naposled, volali matku. Roland však na prahu smrti vzpomíná na své statky, na dobytá území, jichž želí jako živých bytostí, na své společníky, na muže ze své družiny, na pána, jenž ho vychoval a jemuž sloužil. „Pláč nezadrží, ani hořké vzdechy.“ Také arcibiskup Turpin běduje, že už

neuvídí svého pána: „Má smrt mne plní úzkostí a bázní: není mi přáno císaře již spatřit.“ V *Románech Kruhového stolu* žena a dítě zaujímají důležitější místo, ale rodiče se ještě stále opomíjejí. Když král Ban pomyslel na ženu a syna, „na prsou bolestný tlak pocítil, z očí mu slzy vytryskly, žíly popraskaly a srdce v hrudi puklo“.

Středověká lítost nad ztrátou života, načrtnutá v mollové tónině, nám umožňuje pochopit křehkou dvojznačnost lidového a tradičního vnímání smrti, kterou nám brzy odhalily projevy učených škol, například *contemptus mundi* (pohrdání světem) ve středověké duchovnosti, nebo později, v období renesance, sokratovské odpoutání a stoický vzdor.

Pomyšlení na vlastní život, na majetek a milované bytosti umírajícího bezpochyby dojíhá. Jeho lítost, měřena dobovou patetičností, je však velice slabá. Tento stav bude přetrvávat i v pozdějších, do krajsomluvy zahleděných dobách, například v období baroka.

Lítost nad ztrátou života je tedy spjata se smířlivým přijímáním nadcházející smrti. Souvisí s důvěrným, po staletí neměnným vztahem ke smrti.

Smrti se nebál ani Achilleus, jeho stín však v podsvětí odvětil Odysseovi: „Oráčem chtěl bych raději být a jako nádeník dřít se nebohatému, než kralovat mrtvým!“

Lpění na bědném životě nebylo v rozporu s důvěrným vztahem k neustále blízké smrti. „V bídě a starostech (...) život celý prožil jsem,“ říká rolník v jednom *Tanci smrti* z 15. století.

„Touha po paní smrti častá bývá,
já ale milerád před ní utíkám:
ať pohoda větrná či deštivá,
já raděj na vinici se utíkám.“

Lítost nad ztrátou života jej však ke vzpouře nevybízí. Po smrti toužil i La Fontainův dřevorubec (bajka *Smrt a dřevorubec*), který hořekoval nad svým bědným a neradostným údělem:

„Zavolá tedy Smrt. Ta hned se zjevila
a ptala se na jeho přání.“

V tu chvíli si odchod ze světa rozmyslel a požádal, aby mu „pomohla naložit otepi“. V další bajce:

„Kterýsi nešťastník noc co noc
volal smrt na pomoc.
‘Ó Smrti,‘ říkal jí, ‘popřej mi klidu svého!
Příjď rychle zbavit mě osudu neblahého!’“

Když však smrt skutečně přišla, poslal ji pryč:

„Nechod’ už, Smrti, blíž; ó Smrti, chci být sám!“⁽²²⁾

Ve skutečnosti jde volání po smrti ruku v ruce se lpěním na životě – v závěru bajky *Smrt a dřevorubec* se dočteme:

„Smrt jistě dá nám klid.
Kéž však nás neuvidí!
Spíš trpět nežli mřít,
to devisa je lidí.“

Tvrzení „smrt jistě dá nám klid“ a tvrzení „spíš trpět nežli mřít“ jsou tedy spíše doplňková než protichůdná – jde o dvě strany téhož vnímání života a smrti a jedno bez druhého nemůže existovat. Lítost nad ztrátou života oprostuje přijímání smrti od násilného a mnohomluvného nánosu, jímž ho obdařily učené morálky.

La Fontainův rolník by se smrti rád vyhnul, a protože je to starý blázen, pokouší se ji dokonce přelstít; ale v okamžiku, kdy pochopí, že konec je opravdu blízko, že mýlka není možná, přestane vystupovat jako ten, kdo lpí na životě, což bylo pro život nezbytné, a ihned se přidá na stranu smrti. Rázem se vžije do klasické role umírajícího (bajka *Stařec a jeho děti*), svolá si k lůžku děti a dá jim poslední ponaučení a poslední sbohem jako všichni staří lidé, které viděl umírat.

„A když pak ucítil, že přišel jeho den,
řekl jim: ‚K otcům jdu, kde nic mě nevyruší.
Sbohem, a žijte jak na bratry se sluší.
To, prosím, slibte mi v hodině poslední.
Z trojích úst synovských do nářků slib ten zní.
Poslední ruky stisk a otec zemřel vkrátku.“

Umírá stejně jako rytíř ze středověkého eposu nebo jako prostí ruští vesničané, o nichž mluví Solženicyn: „Ale teprve teď, při svých pochodech po pokojí, si vzpomínal, jak ti staří u nich na Kamě – Rusové, Tataři, Voťjaci – umírali: nenafukovali se, nevzpírali, nechvástali se, že neumrou – všichni přijímali smrt *klidně*. Nejenže konečné účtování neodkládali, ale pomalounku a včas se na ně připravovali, zavčas určili, kdo dostane kobyly, kdo hříbě, komu připadne kabát a komu boty. A odcházeli s úlevou, jako když přecházejí jen do vedlejší chalupy.“²³⁾

Stejně prostě umírali i středověcí rytíři. Udatný baron bojuje jako hrdina, s herkulovskou silou a neuvěřitelnou výkonností, sama jeho smrt však v sobě nic hrdinského ani mimořádného nemá – je všední jako smrt kohokoli jiného.

Jakmile vyjádří lítost nad ztrátou života, přistoupí středověký umírající k dalším obvyklým obřadům: požádá druhy o odpuštění, rozloučí se s nimi a poručí je Bohu. Olivier žádá Rolanda o odpuštění za zranění, jež mu nechtě způsobil: „Odvěti Roland: ‚Nebylo to pranic. Já odpouštím vám před Bohem i Franky.‘ To řkouce, jeden druhému se klaní.“

Iwain odpouští svému vrahovi Gawainovi, který jej smrtelně zranil, protože ho nepoznal: „Nyní však, pane Gawaine, jste mě zabil. Jsem Iwain Cizoložník. [...] Ale Bůh vám odpustí, neboť nikdy se nepřestane vyprávět, jak pobratim pobratima zabil.“

Když pak Gawain po jedné bitvě umírá v náručí krále Artuše, byv zraněn do „staré rány“, již mu „pan Lancelot zasadil“, napíše Lancelotovi dopis na usmířenou, v němž mimo jiné stojí: „Chci pak, aby celý svět zvěděl, že já, Gawain, rytíř Kruhového stolu, hledal jsem své vlastní smrti a našel ji nikoli Tvým působením, ale svou vlastní vinou. Z té příčiny Tě, pane Lancelote, snažně žádám, aby ses vrátil do této země a vyhledal můj hrob a na něm se pomodlil, třeba jenom zkrátka, za mou duši.“²⁴⁾

Potom umírající poručí Bohu pozůstalé, kteří jsou mu drazí. „Prosí [Olivier], kéž Bůh do ráje dá mu vejít, ostříhá Karla i francouzskou zemi, Rolanda, druha, chrání v protivenstvích.“ Král Ban svěřuje Bohu manželku Helenu: „Pane Bože, buď rádcem bezradné.“ Nebylo snad největším neštěstím nemít se koho zeptat na radu, nejhorší bídou zůstat sám? „Pane Bože, pomni na ubohého syna mého, jenž v útlém věku osiřel, neboť jen ty, Pane, dokážeš oporou býti těm, kdo otce ztratili.“

V artušovském cyklu se dokonce objevuje motiv, jenž se později stane jedním z hlavních ustanovení závětí – volba umístění hrobu. Rolandovi ani jeho druhům na něm příliš nezáleželo. Ovšem Gawain už prosí krále: „Žádám vás, můj pane, abyste pochovat dal mne v kostele Svatého Štěpána v Camelotu po boku bratří mých (...) a na náhrobní kámen vytesat dal slova (...)“

„Spanilý a shovívavý pane,“ požádala před smrtí panna, která nikdy nezalhala, „prosím vás, nenechte tělo mé v této zemi pochovat.“ Proto ji položili na loď bez plachet a bez vesel.

* * *

Jakmile se umírající rozloučí se světem, poručí svou duši Bohu. V *Písni o Rolandovi* má tato poslední, obšírně popisovaná modlitba dvě části. V první z nich žádá umírající o odpuštění hříchů. „Mea culpa, můj dobrotivý Pane, odpusť mi hříchy, velké i ty malé, jež napáchal jsem, co jsem přišel na svět, pro tento den, kdy ležím na smrt zraněn“ (Roland). Arcibiskup Turpin „za hříchy své teď žádá odpuštění, své ruce spíná, pozvedá je k nebi a Boha prosí, kéž jej přijme ke svým“. Olivier „rozpomíná se na svá provinění, spíná své ruce, pozvedá je k nebi. Prosí, kéž Bůh do ráje dá mu vejít“. Je to modlitba kajčnicků a baronů, jimž Turpin uděluje hromadné rozhrěšení před bitvou: „Za hříchy své teď prostě smilování; já rozhrěšení dávám duším vašim. Kdo zemrou, budou mučedníci svatí a naleznou své jisté místo v ráji.“

Druhou část poslední modlitby tvoří *commendacio animae* (poručení duše). Je to prastará modlitba prvotní církve; udržela se po staletí a dala jméno souboru modliteb známých až do 18. století jako „rekomendace“ (přímlyvy). Ve zkrácené podobě ji odříkal Roland: „Ty, pravdomluvný Otče nejsvětější, jenžs Lazarovi vrátil světlo denní a Daniela ostříhal jsi před lvy, ochraň mou duši od všech nebezpečí, jež pro mé hříchy lekají ji velmi.“ Když se král Ban obrací k Bohu, má jeho prosba podobu liturgické modlitby: „Děkuji ti, pane Bože a Otče můj, že zlíbilo se ti, abych v bídě a chudobě skončil, vždyť ty sám v nuzotě jsi strádal. Pane, ty, jenž jsi přišel, abys krví svou vykoupil mě, neztracuj duši, již vložils do mne, a neodpírej mi pomoc svou.“

V *Románech Kruhového stolu* jsou ustanovení týkající se pozůstalých a volby umístění hrobu přesnější než v *Písni o Rolandovi*. Naproti tomu modlitby v plném znění se tam vyskytují mnohem vzácněji. V textu se

obvykle uvádí jen: vyzpovídal se z hříchů mnichovi a přijal tělo Páně. Nelze si nevšimnout, že chybí dvě věci – nikdy se nemluví o posledním pomazání, jež je vyhrazeno duchovním, a nikdo se v modlitbách neobrací zvláště k Panně Marii. Úplné *Ave Maria* sice ještě neexistovalo, nicméně Raoul Glaber znal jednoho mnicha z pařížské královské farnosti Saint-Germain-l'Auxerrois, který považoval Pannu Marii za ochránkyňu pobožných.

Jakmile umírající po výstraze o brzkém konci ulehne tváří k nebesům, nohama k východu a s rukama zkříženýma na prsou, má veškeré jeho další konání slavnostní a obřadní povahu. Patří k němu všechny úkony, prozatím v ústní podobě, jež později církev uloží jako svátostiny středověké závěti: vyznání víry, zpověď, odpuštění pozůstalým, zbožná ustanovení, jimiž se mají řídit, poručení duše Bohu a volba umístění hrobu. Člověk se neubrání dojmu, že poslední vůle měla písemně vyjádřit ustanovení a modlitby, které epičtí básníci připisovali přirozenosti umírajících, a proměnit je v povinný závazek.

* * *

Po poslední modlitbě zbývalo jen čekání na smrt, která už neměla jediný důvod meškat. Lidé věřili, že svou vůli mohou její příchod o pár okamžiků pozdržet.

Tristan tak vzdoroval smrti, protože chtěl dopřát Isoldě čas, aby ho ještě zastihla naživu. Když se však musel vzdát naděje, že se jí dočká, přestal se bránit: „Nemohu již svůj život dále zadržet. Pravil po třikráte: Isoldo, milá! – Po čtvrté vydechl duši.“ Sotva Olivier dokončil modlitbu: „Srdce již tichne, jeho dech je těžký; v týl sklouzne přílba, tělo padne k zemi. Mrtev je hrabě, více ho již není.“²⁵⁾ Stalo-li se někdy, že smrt s příchodem otálela, čekal na ni umírající v tichosti a s nikým už nemluvil: „Dořekl [poslední doporučení, poslední modlitby] a slova už více nepromluvil.“

VEŘEJNÁ POVAHA SMRTI

Smrt nutně charakterizují dva rysy. Tím prvním je důvěrně prostý vztah lidí k ní, tím druhým je její veřejná povaha, která přetrvala až do konce 19. století. Člověk musí umírat ve středu určitého shromáždění. Paní

de Montespan se ani tak neobávala smrti jako spíše toho, že zemře sama. „Ležela na lůžku ve své ložnici,“ vzpomíná Saint-Simon, „všechny závěsy roztažené, s množstvím svíček, obklopená společnicemi, které u ní bděly a které chtěla vidět, jakmile procitla, jak si povídají, žertují nebo něco jedí, neboť chtěla mít jistotu, že nebudou podřimovat.“ Když ovšem 27. května 1707 pocítila, že zemře (výstraha), přestala mít strach a udělala přesně to, co bylo třeba: svolala služebnictvo „včetně těch nejnižších“, požádala je o odpuštění, vyzpovíдалa se ze svých hříchů a ujala se předsednictví, jak bylo zvykem, slavnosti posledního rozloučení.

Hygienici, kteří koncem 18. století prováděli šetření, k němuž dal podnět Félix Vicq d'Azyr a lékařská akademie, si začínali stěžovat na zástupy lidí v ložnicích umírajících. Příliš velký úspěch však neměli, protože počátkem 19. století, když kněz přinášel nemocnému viaticum, mohl do domu a do ložnice umírajícího vstoupit kdokoli, třebaže její rodina neznala. Například když se zbožná paní de La Ferronnays procházela ve 30. letech 19. století v ulicích Ischlu, slyšela vyzvánět umírajících a dozvěděla se, že duchovní nesou svátost umírajících mladému knězi, o němž věděla, že je nemocný. Zatím neměla dost odvahy, aby ho navštívila, protože ho neznala osobně, ale viaticum „mne tam zcela přirozeně přivedlo. Než prošli kněží, klečela jsem jako všichni ostatní v průjezdu do dvora, potom jsem spolu s nimi šla nahoru a dívala se, jak přijal svaté viaticum a poslední pomazání.“²⁶⁾

Veřejně se umíralo odjakživa. A právě to musíme mít na zřeteli, chceme-li pochopit pravý význam Pascalova výroku, že umíráme sami, protože v jeho době lidé umírali obklopeni spoustou lidí. Dnešní význam Pascalova postřehu je zcela všední, protože je nanejvýš pravděpodobné, že zemřeme v samotě nemocničního pokoje.

PŘEŽITKY: ANGLIE 20. STOLETÍ

Přestože v současnosti je tento prostý a veřejný způsob rozloučení a odchodu ze světa opravdu výjimečný, nevymizel docela. Byl jsem nadmíru překvapen, když jsem se s ním setkal v literatuře poloviny 20. století, jež kupodivu nepocházela z daleké a dosud svaté Rusi, ale z Anglie. V úvodu své knihy o psychologii smutku popisuje Lily Pincusová smrt svého manžela Fritze a jeho matky. Fritz trpěl rakovinou v pokročilém stadiu. Pravdu se dozvěděl ihned. Protože odmítl podstoupit operaci